

DOI: 10.46340/ephd.2021.8.1.2

Zinaida Svyaschenko, ScD in History

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

DISCUSSIONS IN LOCAL COMMITTEES OF KYIV PROVINCE ABOUT THE INFLUENCE OF PUBLIC LAND OWNERSHIP ON THE SITUATION OF AGRICULTURE

Зінаїда Священко, д. і. н.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

ДИСКУСІЇ У МІСЦЕВИХ КОМІТЕТАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ВПЛИВУ ГРОМАДІВСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

The article considers the preconditions of Stolypin's agrarian transformations of the early twentieth century in Kyiv province, in particular the discussion in local committees of the Special Meeting on the needs of the agricultural industry on the impact of public land ownership on agriculture in the province. The aim is to give a general idea of the role of the peasant community in the political life of the Russian Empire in general and Ukraine in particular, based on the work of the Kyiv Provincial Committee of the Special Meeting on the needs of the agricultural industry. Emphasis is placed on the fact that the society of that time had consistent supporters of the peasant land community. They were under the influence of those forces that sought to oppose the individualist West to bourgeois Russia, considering the community as almost the main condition for maintaining the old order. At the same time, there were those who argued for the advantages of private land ownership over public land ownership. The issue of the role of the community was of increasing interest to members of the public, and was at the center of many discussions.

It is noted that most county committees and individual members, pointing out that the form of peasant land tenure at that time was an obstacle to agricultural development, list and analyze in detail the shortcomings of existing land tenure. Among them, the existence of public land ownership is most often mentioned. It was found that the essence of the proposals of Kyiv county committees on the fate of public land tenure depended on the nature of local economic conditions – from more radical in counties where public land tenure prevailed, to more moderate in counties where the number of communities was smaller and less important.

At the same time, members of county committees analyzed in detail the negative consequences of the existence of public land ownership in the region: frequent redistribution of land and bribery and abuse that took place during their implementation. Fully sharing the views of the peasants, the committee members agreed that only with the liquidation of the community could improve the situation of the peasants. The members of the committee preferred the development of farms in the region.

Keywords: peasantry, agrarian question, Special meeting, local committees, public land tenure, Kyiv province.

Постановка проблеми. На розвиток селянського господарства як українських земель, так і всієї Російської імперії в пореформений період великий вплив мала селянська громада, яка охоплювала абсолютну більшість і селянських господарств, і селянської землі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. громада чинила певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, але ці вади урівноважувались великою кількістю того корисного, що робила громада для селян. Тому в тогочасному суспільстві були послідовні прихильники поземельної селянської громади. Вони

перебували під впливом тих сил, які індивідуалістському Заходові прагнули протиставити громадівську Русь, розглядаючи громаду як ледве чи не головну умову збереження старих порядків. Разом з тим були й ті, хто доводив переваги приватновласницького землеволодіння перед громадівським. Питання ролі громади все більше цікавило представників громадськості, перебувало в центрі багатьох дискусій. Хід саме таких дискусій можна прослідкувати у роботі місцевих комітетів «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. під керівництвом С. Вітте і розробляла нові засади сільськогосподарської політики.

Аналіз досліджень. Діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості активно вивчали дореволюційні дослідники¹, через ідеологічні табу поверхово і фрагментарно – радянські², вивчають сучасні вітчизняні³ та російські науковці⁴. Але тим аспектам діяльності «Особливої наради», що були пов'язані з ставленням у суспільстві до громадівського землеволодіння та його впливу на розвиток сільського господарства в країні, у науковій літературі належної уваги не приділялось. Також вітчизняні дослідники в цілому ще недостатньо вивчили діяльність окремих місцевих комітетів «Особливої наради», зокрема, Київського губернського комітету.

Мета і завдання дослідження. Мета даної роботи – дати загальне уявлення про роль селянської громади у політичному житті Російської імперії на матеріалах роботи Київського губернського комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Виходячи з поставленої мети автор ставить завдання проаналізувати хід дискусій в місцевих комітетах Київської губернії щодо впливу громадівського землеволодіння на становище сільського господарства, звернувши увагу на питання переваг та недоліків громади і громадівського землеволодіння.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до програми Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості в багатьох повітах і губерніях Російської імперії створювались місцеві комітети, метою яких був збір пропозицій щодо якнайскорішого підйому села і покращення становища селянства. Програма Особливої наради практично не стосувалась питань громадівського землеволодіння (що з часом буде ключовим у майбутній столипінській аграрній реформі), а більше стосувалась поширення сільськогосподарських знань, заходів боротьби із шкідниками та пожежами, охорони власності, будівництва доріг, усунення черезсмужжя, питань оренди, обміну земель, заходів з поліпшення агрокультури⁵. Але в більшості місцевих комітетів Особливої наради саме питанню

¹ Билимович, А. Д. (1904). *Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Киев: Тип. Императорского университета им. Св. Владимира; Риттих, А. А. (1903). *Зависимость крестьян от общины и мира*. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф.Киршбаума; Шидловський, С. Й. (1905). *Общий обзор трудов местных комитетов*. Санкт-Петербург.

² Сидельников, С. М. (1980). *Аграрная политика самодержавия в период империализма*. Москва: Издательство Московского университета; Симонова, М. С. (1987). *Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции*. Москва: Наука.

³ Герасимчук, О. В. (2009). Дискусії в Чернігівських місцевих комітетах щодо впливу общинного землеволодіння на становище сільського господарства. *Сумська старовина, XVIII-XXIX*, 28-42.; Священко, З. В. (2021). Внесок місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості у розробку основ нової аграрної політики на поч. ХХ ст. (на матеріалах Уманського повіту). *Український селянин: збірник наукових праць*, 25, 51-56; Священко, З. В. (2012). Питання про роль селянської общини у політичному житті Російської імперії (на матеріалах роботи «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості»). *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*, 5(85), 10-14.; Священко, З. В. (2014). Створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*, 19, 64-67.

⁴ Дитрих, И. И. (2006). Участие псковских земцев в работе местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. *Псков*, 24, 116-119; Либуркин, В. М. (1988). Деятельность местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности и их влияние на развитие общественно-политической жизни Сибири начала ХХ в.: *диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук*. Москва; Лебедев, В. (2001). Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902-1904 гг.). *Отечественная история*, 5, 58-69; Щербакова, И. (2003). Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале ХХ века (1902-1905 гг.): *диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук*. Москва.

⁵ Священко, З. В. (2021). Внесок місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості у розробку основ нової аграрної політики на поч. ХХ ст. (на матеріалах Уманського повіту). *Український селянин*, 25, 54.

залежності сільського господарства від характеру землекористування і правового становища селян було приділено особливу увагу¹.

Громадівського землеволодіння стосувався пункт Ч (пункти програми Особливої наради позначались великими літерами алфавіту від А до Ю і за цими пунктами в губерніях проходили обговорення – авт.) програми Особливої наради, який називався «Заохочення до добровільного розселення селян в межах наділу і до скорочення черезсмужного користування».

Створювані губернські і повітові місцеві комітети об'єднували представників регіональної еліти: чиновників, великих землевласників, представників земств і дворянського самоврядування, агрономів, редакторів газет, тобто тих, хто відіграв важливу роль в житті тогочасного суспільства. Вони організовували засідання, на яких виступали землевласники, купці, селяни. Матеріали таких засідань публікувались окремими томами по губерніях, в тому числі і по Київській губернії².

Склад Київського губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості був досить представницьким, його головою було призначено Київського губернатора Д.Ф. Трепова.

Необхідно зазначити, що на Київщині комітети відповідально поставилися до розробки пропозицій з пунктів програми Особливої наради, враховуючи, що **громадівське** землеволодіння в Київській губернії охоплювало близько 45,6% всіх селянських господарств.

Таблиця 1

Площа громадівського землеволодіння в Київській губернії у 1905 році

Повіти	Надільні землі				
	Кількість общин	Кількість дворів	Площа землі в громадівському землеволодінні	В середньому на 1 двор	% в загальн ій площі
Київський	224	35916	234885	6,5	46,6
Бердичівський	170	22085	132139	6,0	42,3
Васильківський	155	27554	208135	7,6	55,2
Звенигородський	139	38947	148152	3,8	48,9
Канівський	161	25499	144800	5,7	48,3
Липовецький	148	20008	109870	5,5	40,6
Радомишльський	322	23952	322909	13,5	38,0
Сквирський	153	19675	141366	7,2	42,6
Таращанський	152	26730	144023	5,4	47,1
Уманський	165	38101	225145	3,9	56,2
Черкаський	112	32475	148477	4,6	39,8
Чигиринський	122	32011	146880	4,6	30,9
Усього по губернії	2 023	362 953	2 106 781	5,8	45,6

Джерело: складено за³

Як бачимо, до числа повітів, де переважало **громадівське** землеволодіння, відносилися Уманський і Васильківський повіти. Крім вищезазначених повітів, де застосовувалось **громадівське** землеволодіння, значна кількість **громад** була також в Звенигородському, Канівському, Таращанському і Київському повітах. Такий нерівномірний розподіл **громадівського** землеволодіння по території Київської губернії не міг не накласти свій відбиток на пропозиції губернських комітетів

¹ Священко, З. В. (2012). Питання про роль селянської общини у політичному житті Російської імперії (на матеріалах роботи «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості»).

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані», 5 (85), 11.

² Киевская губернія (1903). *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности.* Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, XV.

³ Киевская губернія (1906). *Статистика землевладения 1905 г.* Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, 43, 10.

щодо покращення становища сільського господарства і на думки представників місцевих комітетів щодо впливу типу землеволодіння на стан сільського господарства.

З цього питання більш або менш детально висловили свої думки майже всі повітові комітети, при чому вони вказують на історичне походження тогочасного селянського землеволодіння та розселення великими селами, з'ясовують незручності устрою селянського життя та переваги хутірського господарства і пропонують заходи, що можуть спричинити розселення селян.

Більшість повітових комітетів і окремих членів, вказуючи на те, що тогочасна форма селянського землеволодіння є перешкодою розвитку сільського господарства, перераховують і детально аналізують недоліки існуючого землеволодіння. Серед них найчастіше називають такі:

1) При трипільній системі з толокою в паровому кліні ціла третина селянського наділу залишається непродуктивною (М. С. Єремєєв).

2) Толоковий паровий клин, внаслідок осушення і ущільнення поля, безумовно шкідливий, як довели досліди Полтавського дослідного поля (О.М. Терський).

3) Пасовища на загальній толоці позбавляють можливості своєчасно виконувати польові роботи, тобто ранню оранку весною під озими посіви і ранню оранку восени під ярі посіви та озимі посіви (чорний пар), що необхідно для знищення бур'янів і збереження вологи в нашому посушливому кліматі (Васильківський і Радомишльський комітети).

4) Розкиданість і віддаленість селянських ділянок робить неможливим удобрення землі гноєм і добривами. Відсутність добрив та невчасна оранка є найважливішими причинами поганих урожаїв (Васильківський, Звенигородський, Радомишльський та Київський комітети).

5) Неудобрювана земля поступово виснажується, а так звані селянські сінокоси (польові), що існують з року в рік на всьому просторі протягом великого періоду часу, вже нині виснажені (Васильківський та Радомишльський комітети).

6) Неможлива охорона сільськогосподарської власності (Радомишльський комітет).

7) Селяни при нинішній трипільній системі і низьких урожаєх не мають кормів для худоби. Взимку худобу утримують, головним чином, на соломистих кормах, а влітку на вибитих толоках, внаслідок чого селянська худоба дуже погана, селянин не має гною, а виснажені поля перестають давати врожай (Радомишльський та Київський комітети, М. С. Єремєєв).

8) У санітарному відношенні скупчені села створюють багато несприятливих умов і сприяють поширенню епідемій (Київський, Васильківський та Радомишльський комітети).

9) У пожежному відношенні скупченість сіл є головною причиною спустошливих пожеж (Київський і Васильківський комітети)¹.

Комітети підтверджують переваги хутірського господарства посиленнями на прекрасні результати, досягнуті чеськими і німецькими колоністами, а також покращення становища селян, що переселилися в Житомирському повіті на хутори (Київський, Радомишльський та Звенигородський комітети).

Деякі комітети та окремі їх члени звертають увагу, крім того, на причини, що перешкоджають переходу до хутірського господарства:

1) Сильну протидію зміну порядку користування надільною землею чинять ті багаті селяни, які, скориставшись при різних сприятливих умовах правом сильного, захопили в свої руки всі вакантні, вигінні та незручні ділянки, виділені сільським громадам у спільне володіння. Подібні захоплення громадівської землі перевищують в окремих випадках подвірні володіння багатіїв, які, з побоювання втратити при переділі незаконно захоплені ділянки громадівських угідь, усіма силами перешкоджають переділу та переходу до хутірського господарства (Радомишльський комітет)².

2) Розселенню перешкоджає також поширена серед селян надія на отримання додаткових наділів з власницьких земель при скасуванні пасовищних сервітутів (Радомишльський комітет)³.

3) Перешкодою служить черезсмузжя селянської землі (п. Брановський в Черкаському комітеті⁴, п. Келлер, у Васильківському Комітеті⁵, Таращанський комітет⁶).

¹ Киевская губерния (1903). *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, XV, 285.

² Там само, 915.

³ Там само.

⁴ Там само, 1107.

⁵ Там само, 379.

⁶ Там само, 1038.

4) Такою ж перешкодою є малоземелля. Г. Кулінський (Київський комітет) вважає, що розселення на хутори можливе лише в тому випадку, якщо селянам будуть надані урядом або ними будуть придбані при сприянні Селянського банку нові землі¹. За існуючого стану справ розв'язання поставленого питання неможливе. Дроблення селянських наділів за маломірністю площі перешкоджає переходу до інтенсивного господарства, а тому в розселенні селян у межах наділу немає потреби, але бажано прийняти заходи до полегшення перенесення садиб на поля (п. Брановський у Черкаському комітеті)².

5) З огляду на крайню роздробленість селянських наділів, Чигиринський комітет вважає, що розселення селян, бажане саме по собі, за рідкісними винятками, недосяжне нині. На думку комітету, виселення цілими селищами можливе там, де у селян є ще вільні угіддя загального користування. Виселення окремих осіб за межі села на виділені у подвірне користування поля і сіножаті скоріше шкідливе, ніж корисне, і послужить підставою для безкінечних суперечок між сусідами (потрави тощо)³.

Губернський агроном І. Терський вважає малоземелля гальмом для розвитку фермерського господарства, так як у Київській губернії припадає 0,65 дес. орної землі на душу, а тому необхідно розробити заходи щодо ослаблення малоземелля⁴. Розділяючи цю думку, п. Чагін (Київський комітет) вважає за необхідне збільшити кількість селянських земель закупівлею, для чого утворити особливий фонд, наприклад, відрахуванням 10% з питного доходу⁵.

Член комітету Е. Фішман у своїй «Записці про міри щодо покращення селянського сільського господарства» аналізуючи причини занепаду сільського господарства серед головних називає існування громадівського землеволодіння⁶. «Якби селянин міг вільно розпоряджатися своєю землею, як своєю невід'ємною власністю (з обмеженням, однак, права відчуження), якби його надільна земля знаходилася в одній межі і в близькій відстані від його житла, то селянська праця знайшла б на ній численне і плідне застосування»⁷.

А ось думка землевласника Л. Кліюховича «... поки кожен окремих селянин (який має право на землю) не буде володіти наданою в його повну власність ділянкою землі на відрубі, до тих пір якийсь прогрес у польовому господарстві селян не мислимий, навіть якби всі селяни були вченими агрономами»⁸.

Представник Бердичівського повітового комітету М. Косовський, показуючи для прикладу Житомирський повіт, де приблизно у 50 селах існувало хутірське господарство, а також Ковенську губернію, селяни якої запозичили приклад у своїх сусідів-колоністів чехів і німців, наголошував на перевагах хутірського господарства і вважав, що воно «... дасть порівняно більші результати, так як кожному власнику надається можливість господарювати на свій розсуд, за багатопільною системою»⁹.

У матеріалах, що надійшли від Васильківського повітового комітету є багато належних мотивованих доказів необхідності зміни форми володіння землею у селян та надання їм прав та обов'язків, які мають усі інші стани.

Разом з тим, члени комітету зазначають, що серед селян досить популярним є вислів «громада великий чоловік», але, констатують вони, на жаль, це виправдовується на практиці тільки в діях «громади», що підходять під кримінальні закони, між тим в економічному житті ця велика людина, пов'язана спеціальними узами станового ладу, позбавлена загальної освіти, стиснена несприятливими економічними умовами, з яких, за існуючої форми володіння землею, немає виходу, мимоволі «...опускає руки, маючи жалюгідне існування. На цьому, саме, ґрунті жалюгідного існування легко зростає і часом дозріває насіння всіляких хвилювань, переворотів: стихійна сила на даний момент раптом стає елементом грізним, пагубні дії якої важко передбачити. Ось чому всі прагнення довести

¹ Киевская губернія (1903). *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, XV, 635.

² Там само, 1108.

³ Там само, 1130.

⁴ Там само, 704.

⁵ Там само, 286.

⁶ Там само, 69.

⁷ Там само, 70.

⁸ Там само, 117.

⁹ Там само, 346.

перевагу громадівського володіння та відокремленості селянського стану позбавлені і економічних, і соціологічних підстав»¹.

У записці, що стосувалася громадівського землеволодіння член Звенигородського повітового комітету податний інспектор В. Селіванов, визнаючи роздробленість і черезсмужжя наділів суспільними причинами недоліків селянського господарства, найголовнішим шляхом до усунення черезсмужжя вбачав у розселенні селян у межах їх наділу. Здійснення цього не може, на думку доповідача, обмежитися одними законодавчими приписами, а має також йти шляхом різних практичних дій, у числі яких, першочерговим є розселення селян хуторами або селищами з відокремленими ділянками землі².

Про це ж йдеться і в записці Департаменту окладних зборів, причому передбачається здійснити розселення використавши досвід деяких повітів. Для прикладу доповідач зупиняється на випадках розселення селян деяких волостей Житомирського повіту, Волинської губернії.

Резюмуючи у висновку у вигляді окремих положень заходи заохочення селян до добровільного розселення в межах їх наділу, член Комітету В. Селіванов зазначає, що такими заходами повинні бути: 1) відповідне законодавство, що надає селянам право виходу і полегшує перехід до хутірського господарства; 2) державна допомога кредитом; 3) створення штату казенних землемірів та розмежування на казенний рахунок; 4) визначення можливо спрощеного порядку вирішення непорозумінь і суперечок, які можуть виникати під час розмежування, шляхом видання особливих правил та інструкцій особам, які будуть надавати допомогу селянам; 5) видання популярних брошур про культурне господарство та широке поширення їх серед селянського населення, і 6) ознайомлення селян на місці з хутірським господарством шляхом відрядження виборних від сільських громад на хутори селян Житомирського повіту Волинської губернії³.

Представники Канівського повітового комітету вважали, що перехід до хутірського господарства середніх селян є надзвичайно бажаним. Разом з тим, наголошували члени Комітету, воно можливе лише у поєднанні із зрівнянням селян у правах з іншими станами і при можливості для них розпоряджатися своїми надільними землями на правах власності⁴.

Члени Уманського повітового комітету детально проаналізували негативні наслідки існування в краї громадівського землеволодіння, серед яких були названі часті переділи землі та підкупи і зловживання, які мали місце при їх проведенні. Існування громадівського землеволодіння в краї, де населення надавало перевагу відокремленому, особистому господарюванню ними названо «історичним непорозумінням, створеним штучно, притому в недавній час»⁵. Витоки громадівського землеволодіння члени комітету пов'язували з існуванням у краї військових поселень, тому воно існує в повіті виключно у селах колишніх військових поселень, які з часом отримали статус державних селян.

Розділяючи погляди представників селян, члени комітету погоджувались із тим, що лише із ліквідацією громади можливі покращення в становищі селян⁶. Крім цього вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми.

Члени комітету перевагу надавали розвитку хутірського господарства в краї. На їх думку, для розвитку хутірського господарства, крім скасування громадівського землеволодіння та спільної толоки, потрібно внести зміни до законодавства: а) до закінчення викупної операції дозволити господарю вимагати від громади виділення його наділу в одному місці; б) допускати спільний розподіл і об'єднання польових наділів за вимогою половини домогосподарств із наданням бажаним вільного вибору залишити на старому місці чи перенести на нові ділянки своє майно (господарські споруди тощо – авт.); в) повний розпуск громади дозволяти за згоди 2/3 домогосподарств, які мають право на розподіл всього польового наділу⁷. Члени комітету вважали, що при розподілі наділів потрібно враховувати оцінку земель за їх якістю.

¹ Киевская губернія (1903). *Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Санкт-Петербург: Тип. Исидора Гольдберга, XV, 379.

² Там само, 449.

³ Там само, 396, 417.

⁴ Там само, 480.

⁵ Там само, 1051.

⁶ Там само, 1051.

⁷ Там само, 1052.

Таким чином, проаналізувавши пропозиції місцевих комітетів, ми бачимо, що в усіх без винятку київських повітових комітетах з потреб сільськогосподарської промисловості їхні представники висловились за необхідність змін у характері землеволодіння та землекористування. Однак в різних регіонах губернії по-різному бачили шляхи проведення цих змін.

Суть пропозицій київських повітових комітетів щодо долі громадського землеволодіння залежала від характеру місцевих умов господарювання – від більш радикальних у повітах, де громадське землеволодіння переважало, до поміркованіших у повітах, де кількість громад була меншою, а їх значення було не таке вагомим.

Разом з тим, члени повітових комітетів детально проаналізували негативні наслідки існування в краї громадського землеволодіння: часті переділи землі та підкупи і зловживання, які мали місце при їх проведенні. Розділяючи повною мірою погляди селян, члени комітетів погоджувались із тим, що лише із ліквідацією громади можливі покращення в становищі селян. Перевагу члени комітету надавали розвитку хутірського господарства в краї.

Публікації і поширення звітів про засідання комісій та інших матеріалів були спрямовані на те, щоб якомога далі поширити схвалення ідей про перетворення селянських господарств в хутори. Після двох років напруженої роботи Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості дійшла висновку, що далі господарювати на основі громадської земельної власності просто неможливо.

Остаточна перемога ідей аграрних перетворень виявилась протягом останніх трьох місяців існування Особливої наради, перед її скасуванням в кінці березня 1905 р., тобто ще до того, як набули значення революційні події цього року, і задовго до прем'єрства П.А.Столипіна з його відомим Указом 9 листопада 1906 р.

References:

1. Bilimovich, A. D. (1904). *Krestyanskiy pravoporyadok po trudam mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Peasant law and order according to the works of local committees on the needs of the agricultural industry]. Kyiv: Tipoghrphia Imperatorskogo universiteta im. Sv. Vladimira. [in Russian].
2. Rittikh, A. A. (1903). *Zavisimost krestyan ot obshchiny i mira* [Peasants' dependence on the community and the world]. St. Petersburg: Tip. V.F.Kirshbauma [in Russian].
3. Shidlovskiy, S. I. (1905). *Obshchiy obzor trudov mestnykh komitetov* [General overview of the proceedings of local committees]. St. Petersburg. [in Russian].
4. Sidelnikov, S. M. (1980). *Agrarnaya politika samodержaviya v period imperializma* [Agrarian policy of autocracy in the period of imperialism]. Moscow: MGU. [in Russian].
5. Simonova, M. S. (1987). *Krizis agrarnoy politiki tsarizma nakanune pervoy rossiyskoy revolyutsii* [The crisis of the tsarist agrarian policy on the eve of the first Russian revolution]. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Herasymchuk, O. V. (2009). *Diskusii v Chernihivskykh mistsevykh komitetakh shchodo vplyvu obshchynnoho zemlevolodinnia na stanovyshche silskoho hospodarstva* [Discussions in Chernihiv local committees on the impact of communal land tenure on the state of agriculture]. *Sumska starovyna* [Sumy's antiquity], XVIII-XXIX, 28-42. [in Ukrainian].
7. Sviashchenko, Z. V. (2021). *Vnesok mistsevykh komitetiv Osoblyvoi narady z pytan silskohospodarskoi promyslovosti u rozrobku osnov novoi ahranoi polityky na poch. XX st. (na materialakh Umanskoho povitu)* [Contribution of local committees of the Special meeting on agricultural industry in the development of the fundamentals of the new agricultural policy in the beginning xx st. (on the materials of Uman county)]. *Ukrainskyi selianyn*, 25, 51-56. DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25. [in Ukrainian].
8. Sviashchenko, Z. V. (2012). *Pytannia pro rol selianskoi obshchyny u politychnomu zhytti Rosiiskoi imperii (na materialakh roboty «Osoblyvoi narady z potreb silskohospodarskoi promyslovosti»)* [The question of the role of the peasant community in the political life of the Russian Empire (on the materials of the "Special Meeting on the needs of the agricultural industry")]. *Naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh «Hrani»* [Scientific-theoretical and chromadian-political almanac "Frontiers"], 5 (85), 10-14. [in Ukrainian].
9. Sviashchenko, Z. V. (2014). *Stvorennia ta pryntsyipy diialnosti mistsevykh komitetiv Osoblyvoi narady z pytan silskohospodarskoi promyslovosti* [Establishment and principles of activity of local committees of the Special Meeting on Agricultural Industry]. *Slovianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Istorychni ta politychni nauky»* [Slovyansky visnik: collection of scientific works. Series "Historical and political sciences"], 19, 64-67. [in Ukrainian].
10. Ditrikh, I. I. (2006). *Uchastie pskovskikh zemtsev v rabote mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Participation of the Pskov zemstvo workers in the work of local

- committees on the needs of the agricultural industry]. *Pskov*, 24. 116-119. <cyberleninka.ru/article/n/uchastie-pskovskih-zemtsev-v-rabote-mestnyh-komitetov-o-nuzhdakh-selskokhozyaystvennoy-promyshlennosti> [in Russian].
11. Liburkin, V. M. (1988). Deyatelnost mestnykh komitetov Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti i ikh vliyanie na razvitie obshchestvenno-politicheskoy zhizni Sibiri nachala XX v. [The activities of local committees of the Special meeting on the needs of the agricultural industry and their impact on the development of social and political life in Siberia at the beginning of the 20th century]: *dissertatsiya na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk* [dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Moscow. [in Russian].
 12. Lebedev, V. (2001). Mestnye komitety Osobogo soveshchaniya o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti (1902-1904 gg). [Local Committees of the Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry (1902-1904)]. *Otechestvennaya istoriya* [National history], 5, 58-69. [in Russian].
 13. Shcherbakova, I. K. (2003). Osoboe Soveshchanie o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti i Redaktsionnaya komissiya Ministerstva vnutrennikh del kak alternativnye tsentry obsuzhdeniya krestyanskogo voprosa v nachale XX veka (1902-1905 gg). [The Special Meeting on the needs of the agricultural industry and the Drafting Committee of the Ministry of the Interior as alternative centers for discussing the peasant issue in the early twentieth century (1902-1905)]: *dissertatsiya na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk* [dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Moscow. [in Russian].
 14. Kievskaya guberniya [Kyiv province] (1906). *Statistika zemlevladieniya 1905 g.* [Land ownership statistics 1905]. St. Petersburg, 43. [in Russian].
 15. Kievskaya guberniya [Kyiv province] (1903). *Trudy mestnykh komitetov o nuzhdakh selskokhozyaystvennoy promyshlennosti* [Proceedings of local committees on the needs of the agricultural industry]. St. Petersburg, XV. [in Russian].